International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

भारतीय समाज सुधारणेतील आदिवासी चळवळींचे योगदान

गोपाळ बडगीरे[1], डॉ. अंबादास कर्डीले[2]

[1] *सहाय्यक प्राध्यापक,*

जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड ४३१ ६०३

[2] *सहाय्यक प्राध्यापक,*

जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको, नविन नांदेड ४३१ ६०३

Corresponding Author – गोपाळ बडगीरे

DOI - 10.5281/zenodo.17656317

सारांश (Abstract):

भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या प्रवाहात आदिवासी चळवळींना वेगळे आणि महत्त्वाचे स्थान आहे. आदिवासी समाज हा प्राचीन काळापासून स्वतंत्र संस्कृती, परंपरा आणि जीवनपद्धतीने नांदत आला आहे. मात्र वसाहतवाद, जमिनींची लुटमार, जंगल कायदे, शोषण आणि भेदभाव यांच्या अनुभवातून आदिवासी समाजात असंतोष आणि जागृती निर्माण झाली. हाच असंतोष विविध चळवळींच्या रूपाने प्रकट होवून केवळ राजकीय नव्हे तर सामाजिक परिवर्तनालाही चालना मिळाली. प्रस्तूत संशोधनामध्ये विविध आदिवासी चळवळींचे आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक स्थितीत झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वेगवेगळ्या आदिवासी चळवळींचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. उपरोक्त चळवळींच्या आढाव्यातून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी चळवळी या फक्त राजकीय बंड नव्हत्या, तर त्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक सुधारणांच्या अग्रस्थानी होत्या. या चळवळींच्या माध्यमातून आदिवासी समाजामध्ये आत्मसन्मान, शिक्षण, संघटन आणि समानतेची भावना रुजवली. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या व्यापक समाज सुधारणा प्रक्रियेत आदिवासी चळवळींचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

मुख्य शब्द (Key Words): आदिवासी चळवळ, आदिवासी क्रांतिकारक, समाज सुधारणा, आदिवासींचा संघर्ष.

प्रस्तावना :

भारतातील आदिवासी समाजाचा इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. हा समाज जंगल, डोंगराळ भाग, नद्या-ओढ्यांच्या आसपास वस्ती करून राहतो. त्यांचा मुख्य उदरनिर्वाह हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरच अवलंबून आहे. त्यांची जीवनपद्धती शेती, शिकार, मासेमारी, वन उत्पादने गोळा करणे आणि पशुपालन हे मुख्य व्यवसाय आहेत. साधी नैसर्गिक जीवनशैली, घरे बहुधा माती, लाकूड, गवत यांची असतात. वस्त्र परंपराही स्थानिक हवामान आणि साधनसंपत्तीवर आधारित असते. सामाजिक रचना ही कुळ, वंश, टोळी यांवर आधारित आहे. आदिवासी समाजातील निर्णय प्रमुख किंवा पंच यांच्याद्वारे घेतले जातात. आदिवासी समाजात समानतेला महत्व आहे. श्रद्धा

आणि संस्कृती निसर्गपूजा सूर्य, चंद्र, झाडे, डोंगर, नद्या यांना देवतास्वरूप मानले जाते. विविध सण-उत्सव आणि नृत्य-गाणी हे सामाजिक एकतेचे महत्त्वाचे माध्यम आदिवासी समाजात जोपासले जाते. त्यांच्या मौखिक परंपरेतून ज्ञान, कथा, लोककथा पुढे नेल्या जातात. परस्पर संबंध आणि बाहेरील प्रभाव यापासून सुरुवातीला आदिवासी समाज स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण होता. मध्ययुगीन काळात स्थानिक सरदार, जमीनदार आणि परकीय आक्रमणांमुळे काही प्रमाणात आदिवासींचे शोषण सुरू झाले. ब्रिटिश काळात जमीन महसूल पद्धती, जंगल कायदे, व्यापारधंद्यातील हस्तक्षेप यामुळे आदिवासींच्या जीवनपद्धतीवर आघात झाला. यामुळे आदिवासी समुदयामध्ये विविध चळवळी सुरू झाल्या. त्यामुळे आदिवासींमध्ये स्वाभिमान जागृती, परंपरांचे संरक्षण आणि हक्कांसाठी संघर्ष करत समाज सुधारणा झाल्या आहेत.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. आदिवासी समुदायाच्या जीवनपद्धतीमध्ये आदिवासी चळवळींचे योगदान अभ्यासणे.
२. आदिवासी समुदायातील समाज सुधारणा चळवळीतील आदिवासी नेत्यांचे योगदान अभ्यासणे.
३. समाज सुधारणा चळवळीमुळे आदिवासींमध्ये झालेल्या सकारात्मक बदलांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तूत संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, विविध लेख, शासकीय अहवाल, पुस्तके, संशोधन पत्रिका व विविध संकेत स्थळांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रमुख आदिवासी चळवळी :

१. भिल्ल चळवळ:

भिल्ल चळवळ म्हणजे मुख्यतः विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून सुरू झाली. मध्य भारत, राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेश या भागात भिल्ल आदिवासी समाजाने सामाजिक आणि राजकीय कारणाने केलेल्या सशस्त्र उठावांचा संदर्भ आहे. ही चळवळ स्थानिक भिल्ल समाजावर झालेल्या अन्याय, करांचा जाच, जमीनदार व ब्रिटिशांच्या अत्याचार, तसेच त्यांच्या पारंपरिक हक्कांवर गदा आल्यामुळे उभी राहिली. वनहक्कांवर ब्रिटिशांनी घातलेले निर्बंध, जास्त कर व जबरदस्तीची वसुली यामुळे स्थानिक प्रशासनात आदिवासींचा आवाज दाबला गेला. या कारणामुळे १९१७–१९२२ च्या सुमारास गोपाळ भिल्ल, भिमा नायक, तंट्या भील यांसारख्या आदिवासी नेत्यांनी सशस्त्र उठाव केले. काही ठिकाणी ही चळवळ गांधीजींच्या असहकार आंदोलनाशी जोडली गेली, तर काही ठिकाणी ती पूर्णपणे सशस्त्र संघर्षाच्या मार्गावर राहिली. भिल्ल चळवळीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी स्थानिक वन, पाणी, जमीन यावर आपला हक्क टिकवण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य केले. आदिवासी हक्कांच्या मुद्द्यांकडे देशातील स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांचे लक्ष वेधले गेले. त्यामुळे आदिवासी समुदायात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा घडून येण्यास सुरवात झाली. भील समाजाने ब्रिटिशांच्या

जुलमी धोरणांविरुद्ध आणि स्थानिक शोषकांविरुद्ध बंड केले. या चळवळीमुळे भील समाजात संघटन, शिक्षण आणि आपल्या अधिकारांविषयी जागरूकता वाढली.

२. मुंडा उठाव (उलगुलान) :

बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखालील ही चळवळ केवळ ब्रिटिश राजवटीविरुद्धच नव्हे तर आदिवासींमधील सामाजिक व धार्मिक सुधारणांच्या दिशेनेही होती. बिरसांनी मूर्तिपूजा, अंधश्रद्धा, मद्यपान यांना विरोध करून आदिवासी समाजात नवीन संदेश दिला. "मुंडा उठाव" हा १८९९ ते १९०० दरम्यान झालेला आदिवासी बंड होता, जो ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध आणि स्थानिक जमीनदारी व्यवस्थेविरुद्ध झाला. हा उठाव झारखंडच्या छोटा नागपूर प्रदेशातील मुंडा आदिवासी समाजाने उभारला होता. त्याचे नेतृत्व धरती आबा, बिरसा मुंडा यांनी केले. त्याची मुख्य कारणे जमिनीचा प्रश्न ब्रिटिश आणि जमीनदारांनी पारंपरिक "खुंटकटी" हक्क मोडीत काढून मुंडा लोकांची शेती वसाहतदार व सावकारांना दिली होती. जबरी कर व शोषण: जमीनदार, महाजन आणि ब्रिटिश प्रशासनाने अन्यायकारक कर वसूल केले. धार्मिक-सांस्कृतिक हस्तक्षेप, ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचा प्रभाव आणि पारंपरिक श्रद्धा बदलण्यासाठी बिरसा मुंडांनी "उलगुलान" (महाआंदोलन) चा नारा दिला. मुंडा समाजाने सशस्त्र लढा दिला. ब्रिटिशांविरुद्ध थेट संघर्ष झाला, परंतु शेवटी उठाव दडपण्यात आला. यामुळे ब्रिटिशांना आदिवासींच्या जमीन हक्कांचा विचार करावा लागला आणि नंतर छोटा नागपूर टेनंसी अ‍ॅक्ट १९०८ आला. ज्याने काही प्रमाणात जमीन हस्तांतरणावर मर्यादा घातल्या.

३. संथाल बंड :

संथाल समाजाने १८५५-५६ च्या सुमारास अन्यायाविरुद्ध शस्त्र उचलले. या चळवळीने आदिवासींचा सामूहिक प्रतिकार हा समाजातील बदलाचा एक साधन म्हणून स्थापित केला. संथालांचे बंड हे ब्रिटीश सत्ता, महाजन आणि जमीनदार यांच्या विरोधात केलेला एक मोठा आदिवासी उठाव होता. यालाच *संथाल हूल* असेही म्हणतात. संथाल लोक हे मूळतः शिकारी, मासेमारी आणि शेती करणारे आदिवासी होते. ब्रिटीश सत्तेखालील जमीनदारी पद्धतीमुळे जमीनदार आणि महाजनांनी त्यांच्यावर अन्याय सुरू केला. महाजन लोकांनी कर्ज देऊन अत्यंत जास्त व्याज आकारले आणि परतफेड न झाल्यास जमीन व जनावरांवर कब्जा केला. जंगल व जमिनीवर ब्रिटीश कायद्यांमुळे संथालांच्या पारंपरिक जीवनशैलीवर मर्यादा आल्या. ३० जून १८५५ रोजी भाऊ सिदो मुर्मू आणि कान्हू मुर्मू यांनी भगनाडी (झारखंड) येथे ब्रिटीश व महाजनांविरोधात बंडाची घोषणा केली. अंदाजे १०,००० हून अधिक संथाल योद्ध्यांनी पारंपरिक शस्त्रांसह लढा दिला. बंड झपाट्याने पसरले आणि ब्रिटीश अधिकाऱ्यांवर तसेच महाजनांवर हल्ले झाले. ब्रिटीशांनी सैन्य वापरून हे बंड निर्दयतेने दडपले व हजारो संथालांचा मृत्यू झाला. तरीही या बंडामुळे आदिवासींच्या हक्कांसाठी लढा देण्याची प्रेरणा पुढील पिढ्यांना मिळाली नंतर संथाल परगणा जिल्हा स्थापन करण्यात आला. हे बंड भारतातील आदिवासी प्रतिकाराच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जाते, कारण ते केवळ आर्थिक शोषणाविरुद्ध नव्हते, तर स्वाभिमान आणि अस्तित्वाच्या लढ्यासाठी होते. त्याचा परीणाम समाजात मोठ्या प्रमाणात जागरुकता निर्माण झाली.

४. गोंड व कोरकू चळवळी :

मध्यप्रदेश आणि विदर्भात झालेल्या या चळवळींनी जमिनीवरील हक्क, जंगल संसाधनांचा वापर तसेच शिक्षणाची गरज याबाबत जनजागृती केली. "गोंड" आणि "कोरकू" या भारतातील आदिवासी समाजांच्या चळवळी प्रामुख्याने मध्य भारतात विशेषतः विदर्भ, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, महाराष्ट्राच्या पूर्व भागात घडून आल्या. या चळवळींचा मुख्य हेतू सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक हक्कांचे रक्षण करणे, तसेच पारंपरिक जंगल, जमीन आणि पाण्यावरील हक्क पुन्हा मिळवणे हा होता. गोंड हे मध्य भारतातील सर्वात मोठ्या आदिवासी जमातींपैकी एक आहेत. ब्रिटिश काळात आणि नंतरही वन कायद्यांमुळे गोंडांच्या जंगल वापराच्या पारंपरिक अधिकारांवर मर्यादा आल्या. वनहक्क, जमीनहक्क आणि उपजीविकेचे संरक्षण, शोषण, जमीन बळकावणे आणि बेदखल करणे काही थांबत नव्हते, त्यामुळे काही ठिकाणी शांततामय आंदोलन, तर काही ठिकाणी सशस्त्र प्रतिकार *गोंड* आदिवासीं*नी केला. त्यामुळे समाजात जागरूकता निर्माण झाली.*

कोरकू हि जमात प्रामुख्याने मध्य प्रदेश-महाराष्ट्र सीमेवरील मेळघाट परिसरात वसलेली आहे. जंगलातील बंदीमुळे शेती आणि जिवनावश्यक संसाधनांवर मर्यादा आल्या. त्यामुळे आरोग्य व पोषणाच्या समस्यानी मेळघाटात थैमान घातले. कुपोषणाने हजारो आदिवासी बालकांचे जीव घेतले त्यामुळे अन्नसुरक्षा आणि आरोग्य सुविधा, जंगल हक्क कायद्यांतर्गत जमीनपट्टे मिळवणे, पारंपरिक संस्कृतीचे जतन करणे, स्थानिक पातळीवर मोर्चे, चळवळी, स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने जनजागृती करून जंगल-जमीन-पाणी हक्कांवर आपला अधिकार मिळवण्यासाठी समाजात मोठ्या प्रमाणात जनजागृती केली. त्यामुळेच शिक्षण, आरोग्य व रोजगारात वाढ झाली व समाजात सुधारणा झाली.

५. आदिवासी सेवक संघ :

आदिवासी सेवक संघाची स्थापना ठक्कर बाप्पा यांनी १९४८ मध्ये केली. आदिवासी समाज मुख्य प्रवाहापासून दूर राहू नये, व त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा हा त्यामागील प्रमुख उद्देश होता. आदिवासी सेवक संघाने समाज सुधारण्यासाठी अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यामध्ये आदिवासी भागांत शिक्षण प्रसार, आरोग्य सेवा, व्यसनमुक्ती चळवळ, स्वावलंबन व रोजगार, राष्ट्रीय ऐक्य व सांस्कृतिक जतन अशा प्रकारच्या सामाजिक सुधारणा त्यांनी केल्या. आदिवासी सेवक संघाने समाज सुधारण्यासाठी केवळ शिक्षण वा आरोग्य क्षेत्रातच नव्हे तर आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अंगानेही बहुआयामी योगदान दिले आहे.

आदिवासी समाज सुधारणा चळवळीतील प्रमुख नेते:

बिरसा मुंडा :

“धर्ती आबा” म्हणून ओळखले जाणारे बिरसा मुंडा यांनी केवळ ब्रिटिशांविरुद्धच नव्हे तर आदिवासी समाजातील वाईट चालीरीतीं विरुद्धही लढा दिला. बिरसा मुंडा हे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील एक महत्त्वाचे आदिवासी नेते व क्रांतिकारक होते. त्यांचा जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५ रोजी बिहारमधील (आताचा झारखंड) उलीहात या छोट्या गावात झाला. ते मुंडा जमातीचे होते. ब्रिटिश राजवटीत आदिवासी समाजावर होणारा अन्याय, जमीनदारांचा छळ, वसाहती धोरणामुळे होणारे शोषण

या विरोधात त्यांनी "उलगुलान" (बंड) उभारले. बिरसा मुंडांनी जनतेला एकत्र करून "अबुआ दिसुम, अबुआ राज" (आपला देश, आपले राज्य) ही घोषणा दिली. त्यांनी केवळ स्वातंत्र्याचा लढा दिला नाही, तर धार्मिक व सामाजिक सुधारणांसाठीही प्रयत्न केले. त्यांनी लोकांना अंधश्रद्धा, मद्यपान आणि सामाजिक भेदभावापासून दूर राहण्याचे आवाहन केले. ब्रिटिशांनी त्यांना ३ फेब्रुवारी १९०० रोजी अटक केली आणि त्याच वर्षी ९ जून रोजी रांची कारागृहात त्यांचा मृत्यू झाला. त्यांचे वय तेव्हा फक्त २५ वर्षे होते, पण इतक्या कमी वयातही त्यांनी आदिवासी हक्क आणि स्वातंत्र्यासाठी मोठा ठसा उमटवला. आज झारखंड राज्याचा स्थापना दिवस (१५ नोव्हेंबर) हा त्यांचा जयंतीदिन म्हणून साजरा होतो.

तंट्या भील:

तंट्या भिल्ल (तंट्या मामा) हे १९ व्या शतकातील आदिवासी स्वातंत्र्यवीर होते. ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र लढा व न्यायाच्या शोधात त्यांनी आयुष्य घालवले. ते भिल्ल जमातीचे होत आणि मध्य भारतातील (सध्याच्या मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र व राजस्थानचा काही भाग) आदिवासी समाजात त्यांना मोठा मान आहे. त्यांचे खरे नाव तंतिया भिल होते. इंग्रजांच्या अन्यायाविरुद्ध आणि स्थानिक सरदारांच्या अत्याचाराविरुद्ध त्याने सशस्त्र बंड केलं. त्याचा लढा हा मुख्यतः आदिवासींच्या हक्कांसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी होता. १८७८ ते १८८९ दरम्यान त्याने सक्रीयपने लढा दिला. लढ्याची पद्धत: जंगलातील चपळ हालचाल, गुरिल्ला युद्धशैली चा वापर करून इंग्रजांच्या तळांवर अचानक हल्ले करुन त्यांचा खात्मा करत असत. त्याला "भारतीय रॉबिन हूड" म्हटलं जात असे. १८८९ मध्ये इंग्रजांनी त्याला फसवून पकडलं आणि जबलपूर येथे फाशी दिली. आजही भिल्ल समाजात आणि मध्य भारतात त्याची जयंती मोठ्या अभिमानाने साजरी केली जाते. अनेक गाणी, लोककथा व नाटके त्यांच्या शौर्याची आठवण ठेवतात.

जयपाल सिंह मुंडा :

जयपाल सिंह मुंडा यांनी शिक्षण, खेळ व संसदीय राजकारणाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या हक्कांची बाजू मांडली. जयपाल सिंह हे भारतातील झारखंड प्रदेशातील आदिवासी नेते, राजकारणी, हॉकीपटू आणि लेखक होते. भारताच्या पहिल्या हॉकी ऑलिंपिक संघाचे कर्णधार होते. ज्यावेळी भारताने सुवर्णपदक जिंकले. राजकारणात त्यांनी आदिवासी समाजाच्या हक्कांसाठी काम केले आणि झारखंड वेगळ्या राज्याच्या मागणीचे ते प्रणेते होते. ते संविधान सभेचे सदस्य होते आणि तिथे त्यांनी आदिवासी हक्कांबाबत ठाम मते मांडली. शिक्षणातही त्यांचा मोठा सहभाग होता. त्यांनी भारतीय राज्य घटनेच्या मसुदा समितीत आदिवासी समाजाच्या प्रश्नांवर ठोस मते मांडली.

समाजसुधारणा चळवळींचा आदिवासींवर झालेला परिणाम :

आदिवासी समुदयात विविध समाज सुधारणावादी चळवळी झाल्या. त्याचा आदिवासी समुदयावर झालेला सकारात्मक परिणाम पुढील प्रमाणे संगता येईल.

१. अंधश्रद्धाविरोधी दृष्टिकोन :

अनेक आदिवासी नेत्यांनी आपापल्या समाजात प्रचलित अंधश्रद्धा, काळ्या जादूवरील

विश्वास, वाईट रूढी यांना विरोध केला. आदिवासी समाजात अंधश्रद्धा-विरोधी दृष्टीकोन तयार करण्याचं काम हे सामाजिक चळवळींनी केले. आदिवासी चळवळींनी आदिवासी भागातील स्थानिक नेते, शिक्षक, तरुण कार्यकर्ते तयार केले. ज्यांनी आपल्याच लोकांशी विश्वासाने संवाद साधला. गावगाणी, झाडीपाटी नाट्य, ढोल-नृत्य यांतून विज्ञान आणि तर्क यांचा संदेश दिला गेला. जादूटोणा, भुताटकी, ग्रहण यांसारख्या अंधश्रद्धांना मजेदार पण प्रभावी पद्धतीने खोडून काढलं. आरोग्य व शिक्षण मोहीमा डोंगर-दऱ्यात जाऊन आरोग्य शिबिरे, लस मोहीम आणि शालेय विज्ञान प्रकल्प राबवले. यामुळे लोकांना हळूहळू समजलं की आजाराचे कारण नैसर्गिक आहे. अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदा आणि जनजागृती महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती सारख्या संस्थांनी गावोगावी बैठक, मेळावे घेतले. भोंदू, जादू-टोणेवाले यांना कायद्याने रोखण्यासाठी जनसमर्थन तयार केलं. सामाजिक ऐक्य आणि समस्या सोडवणे, अंधश्रद्धेमुळे जे लोक बहिष्कृत होत होते, त्यांना परत समाजात आणले. वाद मिटवताना जादू-टोणा ऐवजी वैज्ञानिक कारणं आणि व्यवहार्य उपाय सुचवले. परिणाम काही भागात जादूटोणा, भुताटकीसाठी होणारी हिंसा कमी झाली. त्यामुळे तरुण पिढी शिक्षण आणि आरोग्यसेवेकडे अधिक आकर्षित झाली. मात्र, बदल पूर्णपणे घडण्यासाठी अजूनही सातत्याने प्रयत्न गरजेचे आहेत.

२. स्त्री-पुरुष समानतेचा आग्रह :

काही आदिवासी चळवळींनी स्त्रियांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले. विवाह प्रथा सोप्या केल्या, हुंडा प्रथेचा विरोध केला. आदिवासी चळवळींमध्ये स्त्री–पुरुष समतेचा आग्रह हा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. परंपरेने आदिवासी समाज रुढी–परंपरेतून चालत आला असला तरी त्यामध्ये स्त्रियांना तुलनेने अधिक स्वातंत्र्य, सहभाग आणि मान्यता मिळत आलेली दिसते. तरीही आधुनिक काळात शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय प्रक्रियांतून असमानता वाढली आणि त्या विरोधात चळवळी उभ्या राहिल्या.

३. जमीन आणि संसाधनांवरील हक्क:

आदिवासी चळवळींमध्ये स्त्रियांनाही जमिनीवर व जंगलातील संसाधनांवर समान हक्क असावेत यासाठी आग्रह धरला गेला. "जंगल जमीन आमची आहे" अशा घोषणांमध्ये स्त्री–पुरुष दोघेही समान हक्कदार मानले गेले. शिक्षणात समानता आदिवासी चळवळींनी मुलींच्या शिक्षणावर विशेष भर दिला. कारण शिक्षण हे स्त्री सक्षमीकरणाचे पहिले पाऊल मानले गेले. परंपरागत नेतृत्वातील सहभाग ग्रामसभा किंवा पारंपरिक न्यायव्यवस्थेत स्त्रियांना स्थान मिळावे, निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग असावा यावरही भर दिला गेला. दारूबंदी व सामाजिक प्रश्न अनेक ठिकाणी स्त्रियांनी पुढाकार घेऊन दारूबंदीची लढाई उभारली. त्यामध्ये पुरुषांनीही स्त्रियांच्या पाठिशी उभे राहून समानतेचा आग्रह मान्य केला. राजकीय प्रतिनिधित्व आरक्षण व स्थानिक स्वराज संस्थांमधील प्रतिनिधित्वाच्या माध्यमातून स्त्रियांनी नेतेपद स्वीकारले. त्यामुळे स्त्री–पुरुष समतेची जाणीव अधिक घट्ट झाली. आदिवासी चळवळींमध्ये स्त्रिया केवळ सहकारी नसून नेतृत्व करणाऱ्या होत्या आणि त्यांनी स्त्री–पुरुष समानतेचा आग्रह सातत्याने ठेवला.

४. शिक्षणाचा प्रसार :

आदिवासी संघर्षासोबतच शाळा, आश्रमशाळा, प्रशिक्षण केंद्र यांची उभारणी झाली. यामुळे नवीन पिढीला आधुनिक विचारसरणीची

ओळख झाली. आदिवासी चळवळींमुळे शिक्षणाचा प्रसार होण्यास मोठा हातभार लागला. ब्रिटिश काळात व नंतर स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीच्या काळात आदिवासी समाज मुख्य प्रवाहापासून बऱ्याच प्रमाणात दूर होता. अशा वेळी विविध सामाजिक सुधारक, समाज नेते तसेच आदिवासी समाजातील जागृत नेत्यांनी चळवळी उभारल्या.या चळवळींमुळे शैक्षणिक जागृती झाली आदिवासी समाजात शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यात आले. शाळांची स्थापना झाली मिशनरी संस्था, समाजसेवी संस्था आणि सरकारी प्रयत्नांमुळे डोंगरदऱ्यांत शाळा सुरू झाल्या. असमानतेविरुद्ध लढा अन्याय, शोषण व अज्ञानाविरुद्ध आवाज उठवला गेला आणि शिक्षण हे बदलाचे साधन आहे ही जाणीव वाढली. स्थानिक भाषांमध्ये प्राथमिक शिक्षण देण्याचे प्रयत्न झाले. यामुळे आदिवासी समाज शिक्षणाच्या प्रवाहात हळूहळू सहभागी होऊ लागला. त्यामुळे आदिवासी समुदायांचा व्यापक सामाजिक-सांस्कृतिक विकास घडून आला आहे.

५. सामाजिक एकता व संघटन :

समाज सुधारणा चळवळींमुळे आदिवासी समाजात संघटित होण्याची प्रवृत्ती वाढली. यामुळे बाह्य शोषणाला तोंड देणे शक्य झाले. आदिवासी चळवळींमुळे समाजामध्ये काही महत्त्वपूर्ण बदल घडले. त्यापैकी एक म्हणजे सामाजिक एकता आणि संघटन होय. आदिवासी लोकांवर दीर्घकाळ शोषण, अन्याय, जमिनीवरून हुसकावणे तसेच शिक्षणापासून वंचित ठेवणे असे प्रकार होत होते. या अन्यायाविरुद्ध लढा देताना त्यांनी आपले जातीय, प्रादेशिक भेद विसरून एकत्रितपणे संघटित होणे शिकले. चळवळींमुळे सामूहिक हक्कांची जाणीव वाढली. त्यामुळे जमीन हक्क, वनहक्क, शिक्षण व आरक्षणाची मागणी वाढू लागली. यामुळे आदिवासी समाजातील एकतेची भावना दृढ झाली व स्वतंत्र सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय अस्तित्व निर्माण झाले. आदिवासींच्या संघटित चळवळींमुळे इतर समाज घटकांमध्येही सामाजिक न्याय, हक्क आणि समतेची जाणीव जागृत झाली. थोडक्यात, आदिवासी चळवळींनी फक्त आदिवासी समाजातच नव्हे तर संपूर्ण भारतीय समाजात सामाजिक एकता आणि संघटन वाढवण्यास मोठी मदत केली.

६. धार्मिक व सांस्कृतिक पुनरुत्थान :

अनेक आदिवासी चळवळींनी पारंपरिक सण, नृत्य, संगीत, भाषा यांचे संवर्धन केले. हे सांस्कृतिक पुनरुत्थान समाजाच्या आत्मविश्वासात भर घालणारे ठरले. आदिवासी चळवळींचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे धार्मिक आणि सांस्कृतिक पुनरुत्थान होय. आदिवासी समाज शतकानुशतके आपल्या पारंपरिक श्रद्धा, रूढी, प्रथा आणि सांस्कृतिक मूल्यांवर आधारलेला होता. परंतु वसाहतवादी काळात व मुख्य प्रवाहातील समाजाशी संपर्क वाढल्यावर, आदिवासींच्या जीवनपद्धतीवर परिणाम झाला. या पार्श्वभूमीवर अनेक आदिवासी चळवळी उभ्या राहिल्या. त्यातून धार्मिक व सांस्कृतिक पुनरुत्थान घडून आले. पारंपरिक श्रद्धांचा पुनरुज्जीवन आदिवासींनी आपल्या आदिम दैवतांची उपासना, प्राणिमात्रांबद्दलची श्रद्धा, निसर्गपूजा, टोळी व जमातीचे देव यांना पुन्हा महत्त्व दिले. संस्कृतीचे जतन लोकगीतं, नृत्य, कला, चित्रकला, पारंपरिक उत्सव यांना पुन्हा प्रोत्साहन मिळाले. अनेक ठिकाणी नृत्य-गाणी हाच प्रतिकाराचा व सांस्कृतिक ऐक्याचा मार्ग ठरला.

७. धर्मांतराविरोधी चळवळी :

ख्रिश्चन धर्मप्रसारामुळे अनेक ठिकाणी आदिवासींमध्ये धर्मांतर घडत होते. त्याविरोधात काही नेत्यांनी पारंपारिक धर्म व संस्कृती वाचविण्यासाठी जनजागृती केली. सामाजिक एकात्मता, पारंपरिक प्रथा व विधींना पुन्हा मान्यता मिळाल्याने आदिवासी समाजामध्ये ऐक्य आणि अभिमान निर्माण झाला. बिरसा मुंडा, सिद्धू-कान्हू, टंट्या भील, गोंड नेते इत्यादींनी धार्मिक व सांस्कृतिक जागृती करून आदिवासी समाजाला आपल्या मुळांशी जोडण्याचे कार्य केले. थोडक्यात आदिवासी चळवळी केवळ आर्थिक शोषण वा राजकीय अधिकारांसाठीच नव्हत्या, तर त्यांनी आपल्या धार्मिक श्रद्धा व सांस्कृतिक वारशाचे पुनरुत्थान करून आदिवासी समाजाचे वेगळेपण व अस्मिता जपली आहे.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात झालेल्या आदिवासी चळवळी या फक्त राजकीय बंड नव्हत्या, तर त्यामुळे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक सुधारणांही घडून आल्या. आदिवासी चळवळी केवळ आर्थिक शोषण वा राजकीय अधिकारांसाठीच नव्हत्या, तर त्यांनी आपल्या धार्मिक श्रद्धा व सांस्कृतिक वारशाचे पुनरुत्थान करून आदिवासी समाजाचे वेगळेपण व अस्मिता जपली आहे. या चळवळींच्या माध्यमातून आदिवासी समाजामध्ये आत्मसन्मान, शिक्षण, संघटन आणि समानतेची भावना जागृत केली. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या व्यापक समाज सुधारणा प्रक्रियेत आदिवासी चळवळींचा मोलाचा वाटा आहे. आदिवासी चळवळींनी फक्त आदिवासी समाजातच नव्हे तर संपूर्ण भारतीय समाजात सामाजिक एकता आणि संघटन वाढवण्यास मोठी मदत केली.आज आदिवासी समाजात साक्षरतेचा दर वाढला आहे. परंतु गरिबी, आरोग्य सेवेचा अभाव, विस्थापन आणि सांस्कृतिक ओळख गमावण्याचा धोका अद्याप कायम आहे. आधुनिक काळात विविध आदिवासी संघटना, स्वयंसेवी संस्था आणि युवक चळवळी अजूनही समाज सुधारणा व अधिकार संरक्षणाचे काम करत आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. आगलावे प्रदीप (२०००), संशोधन पद्धतीशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. आदिवासी विकास विभाग माहिती पुस्तिका (२०११-१२) महाराष्ट्र शासन आदिवासी विभाग, मुंबई.
3. आगलावे प्रदीप (२०१२), आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
4. देवगावकर शैलजा (२००१), महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोक साहित्य, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
5. गोविंद गारे (२००४), आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे
6. गोविंद गारे (१९९४), आदिवासींचे प्रश्न आणि परिवर्तन, 'साकेत प्रकाशन औरंगाबाद.
7. कुलकर्णी शौनक (२००९), महाराष्ट्रातील आदिवासी, प्रथम आवृत्ती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

8. कऱ्हाडे बी. एन. (२०११), सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
9. नाडगोंडे गुरुनाथ (१९८६) सामाजिक आंदोलने, कॉंटीनेन्टल प्रकाशन, पुणे
10. शहा घनश्याम (२००४), अनुवाद प्राची चिकटे, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
11. Laldas D. K. (2020), Practice of Social Research: Social Work Perspective, Sencond Edition, Rawat Publications, Jaipur 302 004
12. Ministry of Tribal Affairs, Statistics Division, Government of India (2013), Statistical Profile Scheduled Tribes in India 2013, Shastri Bhavan, New Delhi